

УДК 81'342.42:81'42=112.2

Кобзар О. І.

АЛІТЕРАЦІЯ ЯК ЯВИЩЕ ЛІНГВОПОЕТИКИ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ТЕКСТІВ)

Статтю присвячено дослідженню алітерації як прийому поетичної техніки або фонетичної організації вірша, як засобу художньої виразності, який змістовно збагачує текстову інформацію, активізуючи спільні фонові знання адресанта та адресата, створює асоціації з іншими текстами, подіями, персонажами.

Ключові слова: алітерація, алітераційний вірш, повтор, інтертекстуальність, лінгвопоетика.

Кобзарь Е. И. Аллитерация как явление лингвопоетики (на материале немецкоязычных текстов). – Статья.

Статья посвящена исследованию аллитерации как приему поэтической техники или фонетической организации стиха, как средству художественной выразительности, который содержательно обогащает текстовую информацию, активизируя совместные фоновые знания адресанта и адресата, создает ассоциации с другими текстами, событиями, персонажами.

Ключевые слова: аллитерация, аллитерационный стих, повтор, интертекстуальность, лингвопоетика.

Kobzar O. I. Alliteration as a phenomenon of linguistic poetics (on the material of the German text). – Article.

The article studies the alliteration as poetic technique or phonetic organizations of verse, as a way of artistic expression, which substantially enriches the textual information by activating common background knowledge of addresser and addressee, creates associations with other texts, events, characters.

Key words: alliteration, alliterative verse, repetition, intertextuality, linguistic poetics.

Алітерація (від лат. *ad* – ‘до’ і *littera* – ‘буква’) є давно відомим явищем, характерним переважно для поетичних творів, що ґрунтується на повторі однакових приголосних або їх груп задля надання віршованій мові милозвучності та «музичності». Це поняття використовується в дослідженнях ще з XIII ст., хоча сам термін було введено до наукового дискурсу італійським історіографом Дж. Понтанусом у XV ст. Однак позначуване ним явище починає активно вивчатися німецькими науковцями XIX ст. у зв'язку з активізацією інтересу до національного епосу, такими як К. Лахман, Е. Зіверс, Е. Кляйнпауль, І. фон Цінгерле.

Спочатку алітерація розглядалася переважно у вузькому (лінгвістичному) ракурсі як особливий, канонізований у деяких (переважно «народних») літературах прийом поетичної техніки (або фонетичної організації вірша), який відрізняється від інших прийомів, зокрема рими, такими рисами:

1) тотожні (повторювані) звуки локалізуються не в кінці, а на початку віршованого рядка та слова (тоді як у рими повторюються або кореспондують кінці рядків, а відповідно – і слів);

2) матеріалом повтору, тобто повторюваними або кореспондуючими звуками, стають приголосні [3].

Така дефініція призводить до спрощеного розуміння терміна як одного з різновидів звукового повтору, не враховує той факт, що алітерація є канонічним прийомом римування саме в тих мовах, яким притаманний закон початкового наголосу (на першому складі), що й робить цей принцип віршування найбільш дієвим. Це такі мови, як фінська (суомі) (епос Калевала), естонська (епос Калеви), германські (Старша Едда, Молодша Едда тощо).

Сучасна довідникова література трактує поняття «алітерація» ширше: як засіб звукозапису, повтор опорного приголосного, який безпосередньо передує наголошеному голосному. Як окремий вид алітерації розглядається повтор початкового приголосного в різних словах одного й того ж мовного відрізка, який був розповсюджений у поетичній практиці тих європейських народів середньовіччя, у мовах яких слова мали наголос переважно на першому складі [2].

Зарубіжна лінгвістика визначає алітерацію переважно як стилістичний прийом, літературну стилістичну фігуру (*eine literarische Stilfigur*) або риторичний елемент (*ein rhetorisches Schmuckelement*), який ґрунтується на тому, що наголошені основи сусідніх слів (рядків або частин складних слів) мають однаковий початковий звук. Особливою формою алітерації є тавтограма, коли кожне слово починається з тієї ж літери [9, 12].

Мета статті полягає у вивченні алітерації на матеріалі німецькомовних художніх текстів із позицій концептуальної лінгвістики як засобу експліцитної або імпліцитної апеляції до вже відомого концепту.

Оскільки концепти формуються у свідомості людини на основі безпосередньо чуттєвого досвіду, взаємодії з уже сформованими концептами, їх усвідомлення закріплює в індивідуальному й колективному досвіді важливі характеристики дійсності [4, 94–95]. Актуальність дослідження пов'язана з недостатньою кількістю робіт, присвячених вивченню алітерації як лінгвопоетичного явища, розгляд якого, на нашу думку, не має залишатися в межах стилістики або риторики. Адже сутність явища полягає в повторенні однорідних приголосних звуків для підвищення інто-

наційної виразності вірша, для емоційного поглиблення його змістового зв'язку [5, 49]. Алітерація реалізується на різних рівнях мовної системи, у номінативному плані вона є підґрунтям експресивності, тому не має розглядатися лише в межах стилістичного напрямку. Алітерація має універсальний характер, її семантика в більшості мов є стандартною, іконічною.

У німецькій літературі, беручи до уваги той факт, що саме алітераційним віршем були написані перші поетичні зразки (Едда, Беовульф), це явище треба вивчати комплексно. З одного боку, як взаємодію алітерації різних рівнів і видів, що надає тексту поетичного звучання (царина лінгвопоетики), з іншого – як спосіб впливу на історичну пам'ять людства для досягнення певного ефекту (інтертекстуальність). Використання цього прийому в художніх текстах німецьких митців XIX ст. (В. Йордана, Р. Вагнера) допомагає авторам імпліцитно вказати на певний контекст, застосовуючи асоціативні та інтертекстуальні зв'язки. Слід відзначити, що автор терміна трактував алітерацію як *litterarum allusione* (літературну алюзію), розуміючи під цим поняттям таке використання подібних елементів на початку, у середині та в кінці виразу, яке приховує певний зміст. Таким чином, доцільно розглядати алітерацію як засіб художньої виразності, що змістовно збагачує текстову інформацію, активізуючи спільні фонові знання адресанта та адресата, створює асоціації з іншими текстами, подіями, персонажами, є прикладом безперервної діалогічності текстів і культур. У царині інтертекстуальності алітерацію можна інтерпретувати як один із видів мовної гри, мета якого – цілеспрямоване прирощення основного змісту повідомлення. Результати дослідження дозволять розширити межі лексикологічних досліджень, інтегрувати їх у загальнолінгвістичний контекст.

Алітерація як поетичний і риторичний прийом відома ще з часів Стародавньої Греції та Риму. Зокрема, провідна думка філософії Геракліта звучала так: «*Polemos panton men pater esti*» («Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστί») – «Війна (суперечка) є матір'ю (батьком) усіх речей». Римський оратор і політик Катон Старший запам'ятався нащадкам тим, що кожний свій виступ у сенаті він закінчував такими словами: «*Ceterum censeo Carthaginem esse delendam*» («Взагалі я вважаю, що Карфаген мав бути зруйнованим»). Ця фраза стала крилатою, вона означає сильну переконаність у правоті та наполегливість [7, 429]. Не менш відомою сентенцією є також алітераційний вислів римського полководця, пізніше імператора Юлія Цезаря «*Veni, vidi, vici*» («Прийшов, побачив, переміг»), яким той повідомив свого друга Амінція про перемогу, швидко здобуту ним у битві біля міста Зеле (в провінції Токату) над понтійським царем Фарнаком II (47 р. до н. е.) [1, 469].

У стародавній Європі алітерація стала основоположним принципом давньогерманського вірша, у якому приголосний звук, що стояв на початку піввірша, повторювався в іншому піввірші. Саме таким метричним стилем написано пам'ятки літератури народів Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції «Старша Едда», «Молодша Едда» та стародавній англосаксонський героїчний епос «Беовульф». У німецькій лінгвістиці для цього явища існує спеціальний термін – *Stabreim* (дослівно «стрижена рима»), який позначає віршовані рядки, у яких найбільш наголошені слова виокремлюються завдяки однаковій початковій літері. Цей термін уперше застосував середньовічний ісландський письменник С. Стурлусон, автор підручника з поезики скальдів «Сноррора Едда» (1222–1225 pp.), укладеного з давньогерманських текстів. *Stabreim* охоплює найбільш наголошені слова одного речення, реалізується за допомогою повтору першого звуку кореневих складів цих слів. Як правило, повторюються приголосні звуки, причому група приголосних, яка в німецькій мові утворює один звук (sch – [ш], ch – [x], tsch – [ч] тощо), розглядається як одна мовна одиниця.

Стильові засоби алітерації не обов'язково походять із давньонімецької мови, вони зустрічаються як у кельтській, так і в латинській мові. Таке значне поширення явища в територіально віддалених мовних регіонах пояснюється тим, що мови, яким притаманний динамічний наголос (наголос кореневої голосної), використовують алітерацію типологічним шляхом завдяки своїй природі. У давніх германців історія *Stabreim* налічує понад 2000 років, із часів виникнення перших античних джерел, які засвідчували стародавні германські звичаї пов'язувати родинні імена одними й тими ж літерами. Наприклад, імена трьох вождів античних германських племен *Cherusker* (герусків), про які повідомляв римський історик Публій Корнелій Тацит, були такими: *Segestes*, *Segimundus* та *Segimerus*. З «Пісні про Гільдебранда» нам також відомі імена *Heribrand* (Герібранд), *Hildebrand* (Гільдебранд) і *Hadubrand* (Гадубранд), а з «Пісні про Нібелунгів» – брати Гунтер, Гернот, Гізелер (*Gunther*, *Gernot*, *Giselher*).

У давньогерманських поетичних творах *Stabreim* використовувалася протягом багатьох століть, аж доки в XIX ст. вона остаточно не втратила свою функцію в результаті поширення кінцевої рими (*Endreim*). *Stabreim* стала метричною основою відомих епосів, серед яких, окрім уже названих, слід згадати написані давньосаксонською мовою «Геліант» (*Heliand*), давньонімецькою мовою «Пісня про Гільдебранда» (*Hildebrandslied*) та інші.

Терміном *Stabreim* активно користувався також провідний німецький мовознавець XIX ст. Я. Грім, ідентифікувавши з ним алітерацію, звужу-

ючи тим самим поняття до повтору однакових приголосних. Науковці, які продовжили дослідження явища (В. Ебгард, Л. Бухольд, Е. Воельфлін), визначили алітерацію як однакове звучання початкових звуків слів чи складів або як зв'язок між словами, які починаються однаковим звуком (голосним чи приголосним). Також вони вказали на існування спонтанної (випадкової) та свідомої (авторської) алітерації, акцентувавши на функціональному (концептуальному) навантаженні цієї мовної одиниці, що має алітеративний характер [11, 3].

Першим літературним джерелом системного наукового дослідження явища алітерації, яке в 1819 р. здійснив німецький мовознавець К. Лахман, стала «Пісня про Нібелунгів». Науковець першим виявив значну різницю між давньосаксонським віршем «вільної форми» та «строгою формою» алітераційного вірша «Пісні про Нібелунгів», що ґрунтується на акцентуванні наголошених слів або складів, підкреслив закономірний характер цього явища. Німецькі дослідники давньогерманських писемних пам'яток звели існуючі ритмічні форми алітераційного вірша до декількох варіативних схем, запропонували їх класифікації. Так, Е. Зіверс класифікував алітерацію за кількістю співзвучних приголосних, поділяючи її на просту/одинарну (один повтор приголосного в одному рядку), подвійну (два повтори, корелюють за рахунок наголосу) та потрійну (три повтори, координуються ритмом). Також науковець розрізняє алітераційний вірш за наголошеними складами, типом і місцем, поділяючи алітерацію на слабку, сильну, повну, перехресну та роздільну [8, 90]. І. фон Цінгерле розглядає алітерацію давньогерманських текстів за належністю алітерантів до тієї чи іншої частини мови (іменникова, прикметникова, дієслівна, займенникова алітерація) [11, 132]. На нашу думку, названі класифікації певною мірою перегукуються між собою, що робить логічним їх комплексне використання (наприклад, сильна іменниково-прикметникова, слабка дієслівна тощо).

У XIX ст. німецький митець Р. Вагнер під впливом патріотичних рухів епохи намагається відновити давньогерманський стиль. Задля збереження архетипно-національного колориту він пише оперні лібрето тетралогії «Перстень Нібелунга» алітераційним віршем із короткими рядками, характерним для давньогерманських переказів. Автор використовує алітерацію як форму міфопоетичного вірша. Консонантне співзвуччя має створити переконливі внутрішні зв'язки твору з міфічним часом засобами мови та посилити враження автентичності матеріалу. У тетралогії Р. Вагнера ми зустрічаємо практично всі наведені види алітерації, переважно в комплексному вигляді, а саме:

1. Повна алітерація:

а) іменникова:

eines Speeres Schaft
entschnitt der Starke dem Stamm (10, 754);

б) іменниково-дієслівна:

Des Steines Schärfe
schnitt in das Seil (10, 756).

2. Сильна алітерація:

а) іменникова-прикметникова:

Da hieß Wotan
Walhalls Helden,
der Weltesche
welkes Geäst (10, 754);

б) дієслівна:

Wollen wir spinnen und singen,
woran spannst du das Seil? (10, 754).

3. Слабка алітерація:

falb fielen die Blätter,
dürd darfte der Baum (10, 754);
nagte zehrend sein Zahn:
da mit des Speeres
zwingender Spitze (10, 755).

4. Перехресна алітерація (зокрема, іменниково-прикметникова):

Brennt das Holz
heilig brünstig und hell (10, 755);
Gedenk der Eide,
die uns einen;
gedenk der Treue,
die wir tragen;
gedenk der Liebe,
der wir leben (10, 758).

5. Роздільна алітерація (зокрема, іменникова):

aus Not und Neid
ragt mir des Niblungen Ring (10, 755).

Лінгвопоетикальний аналіз тексту тетралогії Р. Вагнера демонструє його відповідність до канону давньонімецького алітераційного вірша. Алітерація як основа віршованого розміру стає орієнтиром для художньої образності Р. Вагнера. Автор, відповідно до естетики доби, розглядає давньогерманський епос як «народну поезію» прадавніх часів. Художні образи тетралогії Р. Вагнера (як літературні, так і мовні) поєднують у собі історію, міфологію та антропологію, оскільки митець відкриває «прекрасну людину» в «глибокій старовині», «на основі старого давньогерманського міфу». Його бажання зробити зрозумілим «великий взаємозв'язок відносин» як «просто досягну едність» спонукає митця до творчого опрацювання форми й змісту «Пісні про Нібелунгів».

Таким чином, отримані результати дослідження дозволяють зробити висновок, що розгляд алітерації не повинен обмежуватися лише одностороннім висвітленням у межах стилістики або риторики. У художній літературі доцільно розглядати їх як лінгвопоетикальні засоби, спрямовані на естетичну дію на читача та втілення ідейно-художнього задуму автора.

Література

1. Гаспаров М.Л. Греческая и римская литература I в. н. э. / М.Л. Гаспаров // История всемирной литературы : в 9 т. / под ред. И.С. Брагинского и др. – М. : Наука, 1983– . – Т. 1. – 1983. – 584 с.
2. Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия / под ред. А.П. Горкина. – М. : Росмэн, 2006. – 984 с.
3. Литературная энциклопедия : в 11 т. / под ред. В.М. Фриче, А.В. Луначарского. – М. : Советская энциклопедия ; Художественная литература, 1929–1939. – Т. 1 : А–Б. – 1929. – 768 с.
4. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К. : Брама, 2004. – 335 с.
5. Українська літературна енциклопедія : в 5 т. / І.О. Дзевєрін, Г.Д. Вервес та ін. – К. : Головна редакція УРЕ, 1988– . – Т. 1 : А–Г. – 1988. – 534 с.
6. Lachman K. Über die ursprüngliche Gestalt des Gedichts der Nibelungen Noth / K. Lachman. – Göttingen, 1816. – 141 s.
7. Little Ch.E. Authenticity and shape phrases Cato / Ch.E. Little // Classical Journal. – 1934. – № 29. – P. 429–435.
8. Sievers E. Altgermanische Metrik / E. Sievers. – Halle, 1893. – 118 s.
9. Handlexikon zur Literaturwissenschaft / D. Krywalski (hrsg.). – Rowohlt : Reinbek bei Hamburg, 1978. – Band 1 : Ästhetik – Literaturwissenschaft, mat. – 1978. – 748 s.
10. Wagner R. Die Musikdramen / R. Wagner. – Hamburg, 1971. – 815 s.
11. Zingerle I. Die Alliteration bei mittelhochdeutschen Dichtern / I. von Zingerle. – Wien : Nabu Press, 2002. – 88 s.